

На ріст чисельності категорії робітників у міжпереписний період впливали міграція та урбанізація, розбудова промисловості, зростання чисельності радгоспів. Крім того, у східних областях історично склався специфічний тип міського розселення. Донецька область за чисельністю робітників займала перше місце серед областей України. Серед поселень переважають шахтарські міста і селища з великою щільністю населення. Тому частка сільського населення тут невеличка, і на дату перепису 1989 р. становила лише 517 тис. сільських жителів, тобто коливалася у межах 10 – 12 %¹³.

Соціальний статус робітників, згідно перепису мали також працівники радгоспів. Хоча, починаючи із 1990 р., відбувається процес зворотного перетворення радгоспів у колгоспи. Наприклад, вже у липні 1990 року статус колгоспів одержали радгоспи “Комуніст” Любомирського району Волинської області, а на початку 1991 р. радгоспи “Косовський” у Івано-Франківській області, “Старосамбірський”, “Прикордонник”, “Прогрес”, “Стрілківський”, “Дніпровський” у Львівській області, імені Мічуріна та “Маринівський” у Миколаївській області. Створювалися агрофірми, в яких виробничі відносини будувались на принципах госпрозрахунку, виникали аграрні кооперативні об’єднання і малі підприємства.

На загальну чисельність колгоспників і робітників впливав також виїзд населення у працездатному віці з села. Нерідко людина жила в селі, а працювала в місті, так звана категорія маятникових мігрантів, яка згадувалася вище, і при перепису більшість із цієї категорії себе також записувала до групи робітників.

Підсумовуючи вище сказане, слід зазначити, що згідно результатів перепису населення 1989 р. найбільшою соціальною групою в аграрному секторі Української РСР були колгоспники, але за рахунок впливу історико-географічних факторів розташування частини регіонів, значною в сільській місцевості була частка робітників. Але, за свідченням джерел, в жодній соціальній групі у 1989 р. не було зафіксовано категорій орендарів, селян – землевласників, тому що вони не були вже колгоспниками, а також не були підсобними робітниками, хоча вище ми вказували, що на 1989 р. вже розпочався процес створення фермерських господарств. В деяких випадках, при обрахуванні категорій різних соціальних груп, фермерів зараховували до зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, а в інших випадках – до тих, що не вказали суспільну групу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. А. В.Лихолат, И. М. Маковейчук, В. М. Мищенко и др. Развитие социально – классовой структуры населения Украинской ССР в 60 – 80-е годы. – К., 1988. – 285 с; 2.Шатохин А. М. Зміни у соціальній структурі українського села у перехідний період // Економіка АПК. – 2001. - №6. – С.106 – 112; 3. Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 р.) К., 1992. – С. 253.; 4.А. В. Лихолат, И. М. Маковейчук, В. М. Мищенко и др. Развитие социально – классовой структуры население Украинской ССР в 60 – 80-е годы. – К., 1988. – С.3; 5. Там само. – С. 142 ; 6. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О.І. – Львів, 1994. – С.199.; 7. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика: Підручник. – К., 2002. – С. 44; 8. Беренштейн Л. Ю., Кульчицький С. В., Панченко П. П., Падалко С. С., Живора С. М. Історіографія, методологія та джерельна база дослідження аграрних відносин в Україні у II половині ХХ ст., В. А. – К.,2000. – С.57; 9. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика. Підручник. – К., 2002. – С. 43; 10. Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 р.) – К., 1992. – С. 7; 11. Там само – С 16; 12.Таблицю розраховано: Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 р.). – К., 1992. – С. 16 ; 13. Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1990. – С. 14.

О.П. Реєнт

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА І ВИКЛИК ЧАСУ

Серед наукових проблем, які активно розробляються вітчизняними істориками, соборність України посідає одне з чільних місць. Наш науково-методологічний проект покликаний ще більше інтенсифікувати дослідницькі зусилля і повернути до обговорення їх результатів широкі кола громадськості, політикуму, представників державних органів.

Аналіз подій останнього року доводить, що дана проблематика вийшла за межі суто академічної і набула виразних практичних обрисів, потребуючи уваги не лише істориків та політологів, а й правознавців, соціологів, демографів, економістів, культурологів тощо.

Більше того, реальний хід подій унаочнив донедавна віртуальні, вірогідні сценарії подальшого державного розвитку, що безпосередньо становлять загрозу інтересам національної безпеки України. Все це актуалізує напрацювання фундаментальної науки та водночас ставить її перед необхідністю моделювати і прогнозувати суспільні процеси, а також генерувати рекомендації щодо управління й регулювання ними.

Звичайно, в одній статті можна хіба що окреслити коло питань, так чи інакше дотичних до проблеми єдності етнічних українських земель. Тому детальніше зупинимося, принаймні, на тих, які ще не стали віддаленою ретроспективою і, так би мовити, ще не втратили емоційного заряду і вольової напруги.

Справжнім викликом часу стали події, які супроводжували вибори президента України.

Передвиборна компанія обох кандидатів будувалася таким чином, що каталізувала демаркацію електорату за етнічними, регіональними, мовними, конфесійними та іншими ознаками.

Те, що за Ющенко голосували і греко-католики, і православні (як українці, так і росіяни, причому всіх конфесій) ушент розносить тезу про антиросійські настрої цієї частини електорату. В Росії, нарешті, повинні зрозуміти, що це були президентські вибори, а не референдум з одним запитанням: “Який курс Ви вибираєте: західний (американський) чи східний (російський)?”

Взагалі така примітивізація інтересів українських громадян змушує зауважити: пересічний українець такий же далекий від сповідування “американської мрії” (що про неї знають мільйони пенсіонерів, які віддали голоси лідерів опозиції?), як і пересічний росіянин. Будь-яка мисляча людина розуміє, що економічні, соціокультурні, конфесійні зв'язки, які історично пов'язують Україну і Росію, є чимось більшим, ніж елементом перевиборної кампанії, чи “гральна карта”, без якої сьогодні можна обійтися, а завтра “підібрати” з колоди. Водночас, сьогодні існує усвідомлення необхідності наповнення реальним змістом проголошеної у 90-ті роки “багатовекторної політики”.

Деяким російським політикам не вдається подолати обмеженість власних стереотипів. Вони міркують в тому ключі, що коли Україна вийде з-під впливу Росії, то обов'язково потрапить під контроль США, Євросоюзу, Польщі (кого там ще?). Теза про курс нового президента й уряду на те, щоб перетворити Україну на справді самодостатнього, рівноправного гравця, навіть не дискутується на вищому рівні. Симптоматично, чи не так? Очевидно, ця теза буде і надалі експлуатуватися, оскільки навіть двосторонні (не кажучи вже про багатосторонні) угоди поряд з певними здобутками вимагають обмеження суверенітету до заздалегідь обумовлених меж, і Україна не може бути виключенням цих правил.

Вибори президента України на довгі місяці стали однією з центральних тем російських ЗМІ. Часом траплялися в них матеріали, автори яких намагалися прискіпливо розібратися в тому, що відбувається, й неупереджено подати цю інформацію. Однак не вони визначали загальну тональність, яку характеризували дефініції у спектрі від “хохлы шалят” до “націоналістическо-фашистский шабаш”. Емоційно-образну палітру доповнювали рідкісна зневага до національних почуттів українців та інших неросіян, принизливий сарказм, ставлення до процесів українського державотворення як чогось неповноцінного, квазінаціонального. Причому у багатьох росіян вже 14 років не вкладається в голову, що українці – сформована політична нація. Більшість росіян щиро вважає українців братами рідними, добре до них ставиться і кидає провину за розкол Союзу, в якому вони жили “єдиною сім'єю”, на Горбачова, того ж Кравчука та інші сили. До розуміння того, що незалежна Україна стала втіленням багатовікової мрії багатьох поколінь українства, далеко не лише пересічним громадянам сусідської держави, але й її культурній і науковій еліті. Політичні ж кола мислять іншими категоріями, і для них навіть віртуальне перебування України у примарній “зоні впливу” Росії важливіші за будь-які реалії. Імперський синдром, як виявилось, вразив росіян набагато глибше, ніж це могли собі уявити навіть самі росіяни.

За словами головного редактора журналу “Политический класс” В. Третьякова, “Росія не знає, що вона хоче отримати від України. Крім збереження статус-кво – щоб залишились “нормальні економічні й політичні стосунки”. Що це таке, я не розумію”. Зате він розуміє інше.

Аналізуючи альтернативи російської політики щодо України, В. Третьяков у якості можливого сценарію пропонує використати бажання подолати розкол російської нації (25 млн. росіян живуть поза межами Росії): “Якщо повне возз'єднання з Україною неможливе, але є бажання возз'єднати російських людей в одну державу, то слід розглядати можливість возз'єднання з частиною України. ..Слід виходити з імперативного пріоритету – возз'єднання російської нації. У першу чергу з Україною, там живе найбільше “закордонних” росіян. Отже, потрібно було підтримувати того кандидата у президенти, який забезпечить просування цим шляхом, який хоче возз'єднання з Росією повністю, чи кандидата, який, навпаки, налаштований націоналістично і своєю політикою спричинить автоматично розкол України”.

Взагалі, попри розмаїття лексичних форм і образного ряду, наскрізні ідеї в “антипомаранчевих” публікаціях і передачах російських ЗМІ легко зводяться до кількох положень: по-перше, події в Україні носили, перш за все, антиросійську спрямованість (а коли б переміг

Янукович, то про волевиявлення 13 млн громадян України у 2-му турі можна було б забути?); по-друге, сценарій перемоги Ющенка писався в Америці; по-третє, все, що будуть робити новий президент і уряд, – буде на шкоду Росії і на користь її ворогам. Імперативом більшості публікацій стало гасло про те, що прихід до влади опозиції в Україні не лише посилює дотеперішні, але й створює нові загрози для Росії.

Останні 7–8 місяців засвідчили, що в Україні інтенсивно формується політична нація. Парадоксально, але самозакохана своїми безмежними повноваженнями і можливостями влада цього не помітила.

Під час виборів колишній президент України Л. Кравчук “повідомив”, що в Україні немає політичної нації. Або досвідчений політик несвідомо підмінює поняття (що маловірогідно), або лукавить (що він робить частіше). Л. Кравчук ще з прісної пам’яті доперебудовних часів переконаний у тому, що влада є не лише носієм делегованих їй управлінських функцій, а самодостатнім організмом. Народу при цьому щось там перепадає з панського столу. Все вирішує воля “еліт”, а воля має “каналізується” (правда ж, точне слово!) у потрібному владі напрямі. Напевно, в розумінні колишнього глави держави політична нація асоціюється з однорідним натовпом, який слухняно виконує розпорядження своїх проводирів. А вже вони знають, куди вести! Розкол електорату за політичними симпатіями та інтересами він прийняв за відсутність політичної нації.

Насправді ж політична нація – це не все доросле і дитяче населення, яке ходить у шарфиках однакового кольору і розуміється на політичних термінах. Це – критична маса (не десятки мільйонів) суспільства, яка уособлює розуміння основних корінних інтересів нації, є носієм її ідеалів і рушієм історичного поступу і здатна не лише відстоювати їх всіма політичними засобами, а й готова до тривалої, напруженої праці для їх втілення в життя.

Іманентною властивістю політичної нації є воля до прогресу, відчуття перспективи, свідомого усунення бар’єрів, які перешкоджають реалізації її потенціалу.

Політична нація нічого спільного не має з охлократією, бо формує у своєму середовищі політичну еліту, спроможну провести в життя волю нації.

Коли розуміти поняття “політична нація” так, а не як це трактує Л. Кравчук, то самі по собі відпадають звинувачування опозиції в тому, що вона використала “натовп”, сліпу стихію, “вічно” невдоволеною владою.

Подвійні стандарти засвідчили й інші політичні сили. Так, фракція “Регіони України” 22 січня 2004 р. оприлюднила заяву з приводу 85-річчя Акта Злуки. У ньому, зокрема, зазначалося: “Єдина Україна – це той головний і незаперечний факт, який є символом і узагальненням наших досягнень.. Єдність України – наше найбільше багатство перед лицем нових глобалізаційних викликів і непростих реалій сучасного міжнародного життя. З багатовікового досвіду боротьби випливають кілька уроків, які маємо засвоїти, щоб не повторювати минулих помилок”.

Серед цих уроків привертають увагу такі: “Українці не раз губили орієнтири і витрачали реальні шанси на здобуття державності, коли піддавалися настроям конфронтаційності, зведення рахунків, коли не вміли домовлятися і вибирати союзників. Не кажу вже про нестримне прагнення до “гетьманування”, про втрату моральних орієнтирів у політичній боротьбі.

Сьогодні єдність для нас – не просто політичне число, а єдино можливий фундамент реалістичної політики. Різновекторність допустима у пошуках союзників у зовнішній політиці, але вона перетворюється у тяжке гальмо на шляху внутрішньої консолідації”.

Другий урок автори пов’язують з умінням “впливати на складний перебіг доцентрових і відцентрових тенденцій у суспільному розвитку. У житті кожного народу є свій економічний, соціокультурний, духовний центр. В українців таким центром завжди був і є Київ. Усвідомлення його величезного значення в українській історії має йти паралельно з виробленням механізмів передачі частини владних функцій на місця, в регіони. Адже не можна забувати, що намагання сконцентрувати всю владу у центрі і невиважена регіональна політика відіграли далеко не останню роль у розпаді Радянського Союзу.

Взагалі проблеми соборності й регіоналізму якнайтісніше пов’язані, фактично це дві грані політичного моделювання й прогнозування. І коли політики воліють ніби “не помічати” регіональні відмінності й потреби, регіоналізм існує у пригніченій, пасивній формі і може призводити до небезпечних деформацій”.

Ця розлога цитата вимагає коментарів.

Як тільки з’ясувалося, що результати виборів серйозно загрожують клановим інтересам регіональних промислово-фінансових груп, підконтрольні їм політичні сили вдалися до активної

експлуатації регіональних гасел, ідею зміни балансу у стосунках центру з периферією. Все було б зрозумілим, коли б не спосіб, у який це робилося. Шантаж за формою, за змістом – цей демарш став реальною пробою сил сепаратистських промосковських кіл, для яких вищим понад усе – державу, націю, віру – залишаються їх власні економічні інтереси. Якщо називати речі своїми іменами, то обстоювання прав регіонів і федералізацій України є легітимною формою, зовнішньою оболонкою жорстокої боротьби за впливи, економічну монополію, консервування найбільш вульгарних засобів первісного нагромадження капіталу і творення своєрідних “вотчин” місцевих мультимільйонерів та обслуговуючих їх структур. Мафіозно-корумповані системи витворювали собі “вільні економічні зони”, різними методами виводили свої капітали з-під оподаткування за допомогою офшорних зон і “нарощували м’язи” для вирішального “штурму” столиці. Коли б він закінчився, напевно, не те що сепаратистських форумів, а бодай розмов про перерозподіл повноважень центру і регіонів ми б не почули.

Сценарій розкольників не спрацював, але Україна не застрахована від спроб його розігрування у якомусь відредагованому вигляді. Тому правоохоронні органи мають дати кваліфіковану оцінку діям, які були спрямовані проти територіальної цілісності держави і становили загрозу інтересам національної безпеки нашої країни.

Сьогодні продовжують дебатоватися перспективи федералізації України, передачі більш вагомих владних повноважень регіональним органам. Тим, хто розглядає дану проблематику в суто теоретичному ключі, можна порадити більш ґрунтовно оцінювати реалії.

По-перше, не слід серйозно сприймати перестороги на кшталт тих, які прозвучали в цитованому вище документі: мовляв, надмірна централізація сприяє накопиченню потенціалу глухого спротиву периферії, тож треба ділитися владою. На це може бути така відповідь: влади, як і грошей, ніколи не буває багато. В умовах ембріональної стадії розвитку громадянського суспільства і демократії посилення регіональних груп за рахунок делегування їм додаткових важелів управління відкине нас на 10 років назад. Країна перебуває у перманентній кризі і постійно вимагає “ручного” втручання, ударного, концентрованого вирішення надскладних соціально-економічних проблем. Відсутність загальнодержавного підходу, замкненість на своїх інтересах, небажання працювати на всю країну, всі регіони не дозволить місцевій владі синхронізувати свої дії з центром. Алгоритм співіснування Києва і Кримської автономії зайвий раз переконує у тому, що очікувати симфонії у стосунках центральної та місцевої влади за нинішніх умов – утопія.

По-друге, ще слід гарно поміркувати над тим, які перебудови існують для федерації України: етнологічні, соціальні, економічні, політичні, правові та ін. Одним з аргументів є твердження про поліетнічний склад населення України. Так, у підручнику “Громадянська освіта” йдеться про 110 національностей (С.121). На Луганщині мешкають представники 104 етносів. Однак не слід забувати, що домінуючим етнічним масивом у більшості областей України є українці. На території тієї ж Луганщини українці становлять 58%, росіяни 39% населення. Ці найбільші національні групи проживають у спільних ареалах, і саме тому етнічні ознаки не можуть бути основою для федерації.

Коли говорити про соціально-економічні чинники, слід погодитися з тим, що розподіл фінансових потоків має відповідати не лише одному критерію, коли прем’єр-міністр і президент піклуються перш за все про “свої” регіони. Однак сподіватися на те, що за сучасного стану економіки суб’єкти федерації зможуть, з одного боку, вирішити власні проблеми, а з іншого, в масштабах держави будуть нівелювати диспропорції та деформації, – марно. Швидше буде навпаки. А от колізій, суперечок з центром різних підходів до розв’язання проблем у соціокультурній сфері побільшає.

По-третє, на те, що федералізм гарантує реалізацію потенціалу місцевого самоврядування також базуються радше на припущеннях, аніж на чітких розрахунках. Так, С. Онуфрив стверджує, що федералізм як різновид децентралізації вирізняється тим, що громадяни виступають у ролі нормотворців на місцях у регіонах і вони ж їх виконують. Рівень правової культури наших громадян, їх правовий нігілізм і скептицизм у ставленні до власних можливостей впливу на державні справи мінімізують ці шанси до того неблизького часу, коли обриси громадянського суспільства набудуть у нас більш рельєфних форм.

По-четверте, дану проблему можна розглядати під кутом зору регіональних еліт. Якщо мати на увазі класичне змістовне наповнення цього терміну, то нині можна вести мову лише про сформовану бізнес-еліту. Але без структурованої культурної, інтелектуальної еліти, до того ж ще й інтегрованої в політичне життя і самоуправління, ідея федералізму приречена обслуговувати вузькі корпоративні інтереси купки банкірів та промисловців.

Як бачимо, переконливих аргументів для реформування адміністративно-територіального устрою України шляхом федералізації бракує. Тому, як би ми до цього не ставилися, у ближній перспективі найбільш ефективною уявляються сильна центральна влада в унітарній державі для федералізації.

Немає сумніву, що Україна відкриває нову сторінку своєї історії. Сильна влада завжди декларує і демонструє свої пріоритети. Нова влада повинна сформувати й оприлюднити національну ідею (політичної, а не етнічної нації), національну мету, національні інтереси, а також засоби їх реалізації (національну стратегію). Лише за цих умов можлива реальна політика сильної, впевненої у своїх силах, підтриманої власним народом влади.

Якщо відкинути романтику і дотримуватися класичної технології, то національна ідея і пов'язана з нею стратегія формулюються на стикові загроз і викликів, які стоять перед Україною і позитивного ідеалу, якого ми прагнемо. Мати чітку національну ідею і стратегію, обрамлені адекватними політичними засобами, – це право сильної держави. “Чи хочемо ми такою бути?” – питання риторичне.

М.І. Кабачинський

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВА ПРИКОРДОННИХ СТРУКТУР НА ПІВДЕННІЙ ДІЛЯНЦІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ В 1991-2003 РР.

Державний кордон. Це поняття для більшості українських громадян з часів СРСР було якимось надзвичайним і трішки таємничим, а сама тільки думка про його порушення вважалась святотатством. Але реальність дуже швидко змінила пріоритети, і на початку 90-х років ХХ ст. кордони України виявилися фактично відкритими для безконтрольного переміщення громадян, транспортних засобів, незаконного вивезення товарів та вантажів, переміщення зброї, вибухових, наркотичних та отруйних речовин тощо. Різко зросла кількість спроб нелегального проникнення в Західну Європу через територію України громадян СНД, Азії і Африки. Динаміка зазначених процесів була надзвичайно високою.

Причин цьому було досить багато й передусім – умовний характер державно-територіального розмежування колишніх радянських республік. Тому, якщо на західних ділянках та у Чорному морі український державний кордон (успадкований від СРСР) був відповідно визначений, позначений та обладнаний, то з Російською Федерацією, Білоруссю, Молдовою його потрібно було ще тільки встановити та розбудувати.

Отже, прикордонникам необхідно було вирішувати ці та багато інших проблем для того, щоб забезпечити надійну охорону всіх рубежів країни і, зокрема, однієї з найскладніших його ділянок – південної, де значну частину прикордонних структур доводилось створювати заново.

Сьогодні нам ще багато що необхідно зробити, щоб досягти європейських стандартів в облаштуванні та охороні державного кордону, а отже розуміння того, як розбудовувались різні ділянки кордонів України в 1991–2003 роках, розвивалась оперативно-службова діяльність військ регіональних структур Прикордонних військ України (далі – ПВУ), які принципи організації були закладені в її основу і які завдання виконувались – це не тільки пізнання нашої недавньої історії, але й можливість усвідомлення підходів для вирішення проблем сьогодення. Таким чином, ці питання для удосконалення оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників мають пізнавальне, наукове й практичне значення.

Проблемою облаштування та охорони південної ділянки кордону України переймалися автори низки різнопланових досліджень і публікацій. Так, І. Мельник, Д. Діордієв, Є. Войтенко аналізували історію, розбудову прикордонних структур регіону та виконання ними поставлених завдань в досліджуваній період¹, автори книги «Прикордонні війська України: історія і сучасність» – оперативно-службову діяльність порубіжників². Зі статей Л. Катеринича³, Д. Новічіхіна⁴, В. Кармазіна⁵, В. Андора⁶, Д. Петуніна⁷, І. Дадерко⁸, В. Макаренко⁹ дізнаємось про діяльність військовослужбовців прикордонних загонів, застав, комендатур і контрольно-пропускних пунктів Південного напрямку, О. Сірого – про те, як охороняла кордон авіаційна ескадрилья¹⁰, В. Вівата – як виконували завдання кораблі Морської охорони¹¹. Узагальнені дані щодо розвитку Південного напрямку ПВУ можна почерпнути в матеріалах командувача військ напрямку генерал-майора А. Яворського¹², у авторів газети «Прикордонник України»¹³, книги «Державна прикордонна служба України: історія та сучасність»¹⁴, які, в контексті виконання прикордонниками завдань по охороні